

LES CIUTATS DE L'ALTA EDAT MITJANA

GASPAR FELIU
 Institut d'Estudis Catalans
 Universitat de Barcelona

La conjunció de les aportacions sobre el conjunt de les ciutats de l'occident cristià de Stefano Gasparri, de la Còrdova musulmana de Manuela Marín, de les ciutats bizantines d'Inmaculada Pérez i de la Barcelona altmedieval de Philip Banks, a més de les intervencions de Josep M. Gurt i de Gisela Ripoll, ofereix una sèrie de característiques comunes, però a la vegada de diferències i d'enfocaments diversos en els quals intentaré centrar aquesta introducció, més que no pas en el resum de les paraules de cadascun d'ells.

En primer lloc, seguint la introducció a l'exposició del professor Gasparri, cal tenir present l'important desenvolupament dels estudis d'història urbana a partir dels anys setanta del segle XX, gràcies a la col·laboració de diferents disciplines i, en especial, de l'atenció simultània als documents escrits i a les restes arqueològiques. En la visió actual, l'evolució de les ciutats s'emmarca en la gran crisi econòmica del món romà, que toca fons en els segles V-VII i que es caracteritza per una gran davallada de la població, tant a Occident com a Orient, on les grans pestes del segle VI van facilitar el ràpid avanç musulmà sobre els territoris de llevant i migdia de l'Imperi.

Tot i la decadència i, fins i tot, la desaparició de molts centres urbans, les ciutats continuen caracteritzant el món mediterrani i la seva evolució presenta una sèrie de característiques comunes que faran la ciutat altmedieval diferent de la ciutat antiga. En primer lloc, cal citar les muralles erigides durant la baixa romanitat, de vegades reduint l'antic espai de les ciutats romanes i sempre creant una distinció entre la *civitas*, l'espai emmurallat, i el camp. Podríem dir que, a l'alta edat mitjana, sense muralles no hi ha ciutat; la vida urbana no pot resistir el seguit de guerres i invasions. Això queda clar en l'espai bizantí, com indica Inmaculada Pérez, amb el pas de la *polis*, ciutat oberta, a la *kastron*, ciutat emmurallada i sovint dotada d'una ciutadella, transformació precoç a les ciutats del nord dels Balcans, amenaçades pels pobles invasors de més enllà del Danubi. Les ciutats emmurallades veuen modificat però no destruït el teixit urbà. En especial perquè els bàrbars no volien liquidar, sinó mantenir el món romà, tot i que no pogueren evitar que la impossibilitat de seguir recaptant l'impost sobre la terra condemnés les ciutats a viure d'un espai més reduït: el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana és un canvi de gran a petit, un canvi d'escala. La pobresa de les ciutats altmedievals es tradueix en un abandonament de les tasques d'urbanisme, en especial el manteniment dels aqüeductes, els

camins, les clavegueres i els carrers: l'ensorrament d'edificis se solucionava desviant els carrers afectats i utilitzant els materials per a noves construccions. La pobresa pública però també els canvis de religió són responsables d'un altre gran canvi: la desmonumentalització, la destrucció o l'aprofitament per a altres usos dels monuments i els espais públics de relació anteriors, com fòrums, temples, circs i teatres; a les ciutats bizantines, les ciutadelles sovint es construeixen amb les pedres del teatre més proper. La desaparició dels monuments romans es produeix per destrucció, però sovint per fragmentació i reaprofitament, ja que els habitatges de la ciutat altmedieval s'encabeixen dins de restes romanes o n'aprofiten materials d'enderroc combinats amb altres de més senzills per a construir habitatges pobres, sovint veritables cabanes; només les famílies benestants disposen de cases més àmplies i de materials més nobles, per regla general reaprofitant monuments antics i fins i tot afegint parts de les muralles i les seves torres als seus habitatges, com fa observar Philip Banks en el cas de Barcelona. Els edificis ensorrats o enderrocats envaeixen sovint els carrers, que queden tancats o bé obliguen a fer marrades; com que al mateix temps l'eliminació de la distinció entre espai públic i espai privat permet l'avançament de les façanes envaint els carrers, l'ortogonalitat típica de les ciutats romanes acaba desapareixent, també pel fet que hi ha importants espais despoblats a l'interior de les muralles, on es poden trobar camps, vinyes i horts.

El canvi en la trama urbana està també en bona part relacionat amb els canvis de religió, en primer lloc el cristianisme i més tard i parcialment l'islam, que creen nous espais monumentals i de relació. El primer cristianisme no perseguit tendia a construir els seus temples en barris perifèrics i fins i tot fora de muralles, en els llocs d'enterrament dels sants; però quan es convertí en religió oficial sovint els bisbes ocuparen els temples més importants i, en conseqüència, l'espai central de les ciutats: el millor exemple n'és la conversió en església del Partenó d'Atenes. Esglésies i cementiris (que ara s'introdueixen dins del clos murat) centren barris sovint separats per espais buits i creen, així, una socialització diferent dels habitants de les ciutats: els sants patrons acaben creant un nou patriotisme cívic, que reforça el paper del bisbe com a cap de la comunitat urbana.

Tant en el món cristià com en el musulmà, els centres religiosos tenen també funcions culturals i assistencials, per no parlar dels monestirs, per regla general

allunyats dels centres urbans; les escoles catedralícies mantenen la transmissió de la cultura i ofereixen figures com l'ardiaca Sunifred Llobet, traductor de textos matemàtics àrabs; i també és a l'entorn de les catedrals que apareixen els primers hospitals: Barcelona n'és també un bon exemple i el mateix Sunifred Llobet en va ser un dels primers benefactors importants. En el món musulmà els ensenyaments també s'acullen a redós de les mesquites; pel que fa a l'activitat assistencial, Manuela Marín posa de relleu que, a Còrdova, vora l'activitat dels califes en les successives ampliacions de la mesquita major, les dones de la família califal tenen un paper important en el finançament de la construcció d'altres edificis religiosos de la ciutat i de les fundacions benèfiques que incorporaven.

Menció a part mereix l'interès dels reis bàrbars a prestigiar les seves capitals, com la Pavia llombarda o la Toledo visigòtica, que amb més o menys encert imiten el model de la capital imperial de Bizanci. Aquestes capitals es distingeixen per la construcció d'esglésies, però també pel desig dels sobirans de remarcar la seva pertinença a la romanitat: reapareixen, així, jocs de circ i carreres de cavalls, que impliquen segurament la restauració dels antics espais del circ i l'hipòdrom. La culminació són cerimònies a la vegada romanes i cristianes, com el nomenament consular del rei franc Clodoveu per part de l'emperador Anastasi, que acabà amb una desfilada a cavall entre les dues principals esglésies de Tours, o la consagració dels reis visigots a la catedral de Toledo. Tant en el món cristià com en el musulmà posterior alguns monarques intenten crear noves ciutats, però mentre en l'Europa cristiana és una acció abocada gairebé sempre al fracàs, a excepció de la fundació carolíngia d'Aquisgrà, el món islàmic crea importants ciutats campament, com al-Fustat, i noves capitals, com Bagdad o Samarra.

Les capitals presenten una tipologia urbana complexa com a conseqüència de la conjunció de l'actuació política del sobirà i la consolidació de la dimensió religiosa, però també per l'augment de l'activitat comercial, tot i que aquesta es fa més visible en la creació d'*emporia* mediterranis semblants als més coneguts de la mar del Nord. Els *emporia* no eren ciutats, sinó centres del comerç a llarga distància; els cas més conegut n'és Venècia, que s'acabaria convertint en ciutat frontissa entre Orient i Occident, amb una evolució molt ràpida: de post militar bizantí al començament del segle VIII, s'havia convertit al cap d'un segle en un centre comercial capaç de construir el palau ducal i l'església de Sant Marc i, abans d'acabar el mateix segle IX, de construir una muralla a la banda de Rialto i convertir-se, així, en una verdadera ciutat. Venècia és una bona mostra del nou període de creixement urbà paral·lel a la represa econòmica del món carolíngi, però representa més l'excepció que la regla: el creixement de la major part de les ciutats es va deure a la concentració d'activi-

tats productives, però també a la presència d'una certa classe rendista aristocràtica i a l'existència d'un centre administratiu polític i religiós.

Tot i aquestes semblances, hi ha moltes diferències que no permeten reduir les ciutats mediterrànies a una únic tipus. En primer lloc, cal tenir presents dos aspectes assenyalats per Inmaculada Pérez com a típics del Mediterrani oriental: el manteniment d'un fort teixit urbà, molt més antic i sòlid que el de l'Europa occidental, i l'especificitat de Bizanci, capital de l'Imperi i de lluny el centre urbà més ric i populós. Naturalment, també cal tenir en compte les dues transformacions que van sofrir les ciutats musulmanes, exemplificades en Còrdova —com diu Manuela Marín—: la transformació urbanística, si bé conserven restes romanes, com muralles, o, en el cas de Còrdova, el pont sobre el Guadalquivir, i la transformació religiosa, que hi pot ser comparable —les primeres mesquites ocupen les esglésies anteriors. Les ciutats islàmiques es diferencien de les cristianes per una menor estructuració de la població (sense gremis ni municipis), substituïda per la reputació i el poder moral dels savis o ulemes, damunt dels quals recau el prestigi i la caracterització de les ciutats, la formació d'una identitat diferent i la jerarquitització entre elles.

Tanmateix, val la pena advertir que en gran part les diferències recauen sobre una documentació diferent. Mentre a les ciutats cristianes, com ho demostra l'exemple de Barcelona, la documentació és bàsicament econòmica i està relacionada sobretot amb transferències de propietat, fet que permet conèixer alguna cosa de les construccions, els conreus, els mercats i l'expansió urbana, allò que sabem de les ciutats musulmanes és en especial de caire literari i jurídic: sabem molt més de la ciutat pensada i idealitzada que de la ciutat real. Cal destacar, tanmateix, la importància atribuïda a la cultura i l'ascendent dels ulemes malikís, garants del dret i la religió, davant els califes, que sovint els sotmetien les seves decisions. Tot i el prestigi d'alguns jutges cristians i de la pacient feina cultural de l'església, és evident que en l'Europa cristiana occidental el prestigi de la cultura quedava molt per sota. Tampoc no coneixem en el món cristià lloances a les ciutats que vagin més enllà d'una frase o un adjectiu escadussers, que de cap manera no es poden comparar amb les ditiràmiques comparacions de Còrdova amb una núvia dotada de tots els atributs, que abunden en la literatura andalusí.

En l'aspecte econòmic, les ciutats orientals, tant les bizantines com les musulmanes, van ser durant tota l'alta edat mitjana molt més avançades que les occidentals. Com diu Philip Banks, La Barcelona altmedieval es caracteritza per la seva funció militar, i no es pot parlar d'una vida comercial gaire activa fins al segle XI; al llarg d'aquest, les mencions augmenten; l'eclosió comercial de la ciutat no es produirà fins al segle XII.

I una cosa semblant es pot dir de l'activitat artesana. L'economia era bàsicament agrària, amb una gran quantitat de pagesos lliures que produïen prou per a mantenir-se, satisfer les obligacions fiscals i abastir el mercat urbà. Només unes poques ciutats, com Amalfi, Pisa, Gènova i Venècia escapen d'aquest esquema.

En conjunt, les relacions, tot i les diferències d'enfocament, faciliten una visió clara i una bona base de discussió sobre les permanències i les innovacions, les similituds i les diferències, i els diferents aspectes que conformen la ciutat altmedieval mediterrània.